

lehetne. Kiválasztásukkor arra törekedtem, hogy kapcsolódjanak névföldrajzi, történeti, dialektológiai, névtani kutatások már korábban felvetett kérdéseihez, és minél több szinten ábrázolják a székelyföldi helynevek általános jellemzőit és belső földrajzi tagolódását. Egyszersmind igyekeztem bemutatni a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit és korlátait az egyes nyelvi szinteken.

Történeti kérdésekben olyan mozaikdarabkákkal szolgálhatnak a névföldrajzi kutatások, amelyek kiegészíthetik, pontosíthatják a korábbi eredményeket. A székely betelepülés fázisainak történeti vizsgálatához a névtípusok földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgált; újraértelmezésük hozzájárulhat ahhoz, hogy hagyományos névtani tanulságok ne váljanak gépiesen felhasználhatóvá a történettudományban.

A nyelvjárástörténet és a nyelvtörténet kutatói néhány, a nevekben rendszeresen felbukkanó hangtani jelenség és számos névalkotó szó térbeli mozgását, előretörését vagy kiavulását tanulmányozhatják a történeti helynévadatok térképlapjain. Az ilyen vizsgálatokat viszont a névadatok szociolingvisztikai jellemzői és a nevekben felhasznált szókincs egyaránt behatárolják.

A „névközpontú” névföldrajz számára a nevek bármely tulajdonságának területisége sokatmondó lehet, de hiányérzetünk marad, amíg az ilyen típusú vizsgálatok megállnak egy megye vagy táj határainál, és nem terjednek ki a magyar nyelvterület egészére. A helynév-alkotásban felhasznált szókincs elemei természetesen sok esetben kisebb régiókban is igen kötött területi elterjedést mutatnak, hiszen szorosan összefüggenek a természeti környezet és a történeti folyamatok által is befolyásolt nyelvjárási szókészlet elemeivel. A nevek típusai, szerkezeti sajátosságai viszont olyan mélyen gyökerező, általánosan használt csoportokba rendeződnek, amelyeknek csak óriási adatmennyiséget informatikai eszközökkel rendszerező, az egész magyar névrendszerre kiterjedő kutatások alapján élestedhetnek ki a területi körvonalai.

KENYHERCZ RÓBERT:
A SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓ-TORLÓDÁSOK
AZ ÓMAGYAR KORBAN
(A HELYNEVEK HANGTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE)
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány
Debrecen, 2011. 200 lap
 Témavezető: Hoffmann István
 Opponensek: A. Molnár Ferenc, Rácz Anita
 Védés: 2011. július 8.

1. A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálatának lehetőségei. – A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok kérdésköre a magyar nyelvtudomány megszületésétől kezdődően magára vonta a nyelvészek figyelmét. Már a korai grammatikák szerzői is felfigyeltek arra, hogy nincs olyan magyar szó, amely két vagy három mássalhangzóval kezdődne, s ami mégis, az jövevényszó. A magyar nyelv e sajátosságának felismerésből adódóan a szó eleji mássalhangzócsoporthoz később mind a nyelvek rokonsága iránt érdeklődő

történeti-összehasonlító nyelvészet, mind pedig a nyelvi változások törvényszerűségeit leírni próbáló újgrammatikus iskola számára hasznos vizsgálódási terepnek bizonyultak. A rendszeresebb kutatások eredményeképpen a 19. század végére már széles körben elfogadottá vált az az elképzelés, miszerint két mássalhangzó kapcsolata szó elején a magyarban kivételesnek számít. Nem meglepő tehát, hogy a kérdést központi témaként tárgyaló munkák elsősorban arra tettek kísérletet, hogy feltárják azoknak a feloldási módoknak a hangtani jellegzetességeit, amelyek megszüntették a magyar hangszerkezet szempontjából szokatlan hangkapcsolatokat. Ezzel szemben nagyon kevés az olyan írás, amely a jelenség másik oldalát, a magyar nyelvben megjelenő szókezdő mássalhangzó-torlódásokat próbálta volna bemutatni.

Ha azonban pusztán arra helyezük a hangsúlyt, hogy a magyar nyelv milyen módokon integrált hangszerkezeti rendszerébe adott hangtani felépítésű jövevényszavakat, a nyelvi változás egy nagyon lényeges elemét hagyjuk figyelmen kívül. Mégpedig azt, hogy az idegen nyelvi hatás következtében a magyar fonotaktikai rendszer is változásnak indult. Szinte minden szerző felveti, hogy a jövevényszavak hatására az idők során vélhetően csökkent a feloldási tendencia ereje, azaz tulajdonképpen a magyar nyelv ellenállása az idegen szerkezeti mintával kapcsolatban, ám az ebből adódó következtetést senki nem vonta le. Pedig közismert, hogy egy hangtani változásnak nemcsak oka, hanem legtöbbször következménye is van a nyelvben. A hangtörténeti és leíró hangtani kutatásokból világosan kiderül, hogy a jövevényszavak hatására a magyar nyelv ősi fonológiai-fonotaktikai jellege fokozatosan átalakult, s így egy idő után már nem volt szükségszerű a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnése. Gyakran megemlítik, hogy egyes nyelvjárásokban újabb jövevényszavak esetében a mai napig bekövetkezik a torlódás feloldása, én azonban – egyetértve az újabb fonológiai leírások érvelésével – úgy vélem, ma ez már semmiképpen nem tekinthető a magyar nyelv fő törekvésének, hanem csupán egy hangváltozáshoz gyakran kapcsolódó regressziós jelenségről lehet szó.

Disszertációmban ezért a mássalhangzó-kapcsolatok szó eleji történetét nem abból a napjainkig általánosnak mondható nézőpontból igyekeztem megközelíteni, hogy története során a magyar nyelv miként küzdött a torlódások ellen, hanem azt a folyamatot próbáltam feltárni, amely során a minden kétséget kizáróan idegen fonotaktikai minta idővel a magyar hangszerkezeti rendszer részévé vált. A változáshoz természetesen a megmaradt torlódások mellett a torlódások feloldására irányuló törekvés is ugyanúgy hozzátartozik. Így munkámban a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok tárgyalása mellett azok feloldódásának kérdéskörét is érintettem. Azt gondolom, hogy a két tendencia azonos jogú, ugyanarra a jelenségre adott kétféle válaszként való együttes vizsgálata nemcsak ebben a kérdésben, hanem általában is pontosíthatja a jövevényszavak fonológiai integrációjával kapcsolatos hangtörténeti tudásunkat.

2. A vizsgálat módszertani kérdései

2.1. A vizsgált időszak. – Munkámban a szókezdő mássalhangzócsoportok történetét az ómagyar kor végéig kísértem nyomon. Azt gondolom, a vizsgálat alá vont korszak megválasztása – a határok meghúzásából adódó önkényesség mellett – könnyen indokolható. Az ómagyar kor volt ugyanis az az időszak a nyelvtörténetben, amely során a magyar nyelvben elsőként megjelentek a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok. Éppen a szó eleji mássalhangzó-torlódások körüli változás jelöli ki a maga első, élesebb cezúráját

valahol a 16. század első harmadában, amikor is már adatokkal alátámasztható módon megjelentek a belső keletkezésű szavakban is a két vagy több mássalhangzót tartalmazó szókezdetek (vö. pl. 1517: *prwchek*, EWUng. *prücsök* a.; 1527: *Ptrewffzkeleonek*, EWUng. *prüszköl* a.). Az ómagyar kor azonban heterogénnek látszik abban a tekintetben, hogy egyes évszázadaiban miként alakult az efféle szerkezetek sorsa. Más a változás jellege a korszak első felében, az Árpád-kor időszakában, amikor a honfoglalás következtében megváltozott nyelvi környezet hatására először jelentek meg a magyarban több mássalhangzóval kezdődő szavak, és más akkor, amikor ezek már nagyobb számban elterjedtek, s ennek következtében a magyar nyelv hangszerkezeti jellege is elkezdett átalakulni. A lehetőségekhez mérten próbáltam a változás kronológiáját is minél alaposabban megfigyelni.

2.2. Az elemzett nyelvi anyag. – Köztudott, hogy a középkori magyar írásbeliség jellegéből adódóan az ómagyar korból – különösen annak korai időszakából – a legtöbb nyelvi információt egyetlen nyelvemléktípus szolgáltatja: legkorábbi adataink a magyar nyelvre vonatkozóan az oklevelek szórványai, főként helynevek és személynevek. A szakirodalomban joggal hangsúlyozzák több helyen, hogy a szórványemlékek helynévi adatainak nyelvtörténeti, s ezen belül főként hangtörténeti forrásértéke éppen régiségük és jelentékeny számuk miatt felbecsülhetetlen szerepű a szókincs más elemeihez képest. S noha mára már az oklevelek szórványainak feldolgozottsága viszonylag gazdagnak és megbízhatónak mondható, ha megnézzük akár az ómagyar korra vonatkozó összefoglaló, akár a részkérdésekkel foglalkozó hangtörténeti munkák zömét, úgy tűnik, mintha a közszavak mégis valamiféle prioritást élveznének a leírásban a helynevekkel szemben: a legtöbb hangváltozást, hangfejlődési tendenciát ugyanis közszói mintákon bemutatva olvashatjuk.

Pedig a helynevek, amellettt hogy már a legkorábbi nyelvemlékes időktől kezdve segíthetik az ómagyar kor hangtanának leírását, további előnnyel is rendelkeznek a közszavakhoz képest, hiszen területileg kötöttek, s ezért az adott helyen, illetőleg közvetlen környezetében élők nyelvi jellegzetességeit tartalmazzák. Helyhez köthetőségük legfontosabb következménye pedig az, hogy nem csupán önmagukban vizsgálhatók, hanem megragadható a névkörnyezetük, ezzel összefüggésben pedig rekonstruálhatóak az adott területen uralkodó nyelvi-etnikai viszonyok is. Így végső soron a névrendszer más tagjaihoz viszonyítva megrajzolható a tulajdonképpeni kontextusuk. Ebből adódóan pedig könnyebb közvetlen etimonjuk megállapítása, keletkezésük időhöz kötése, s ráadásul adott esetben leírható segítségükkel egy hangváltozás területi elterjedésének íve. Ezeket a szempontokat figyelembe véve a helynevek általában is, de különösen a nyelvi változásokat illetően sokatmondóbbak, mint a közszavak. S mivel a diakrón vizsgálódás legfőbb kerékkötője az időbeli távolság és a források elégtelen volta, a nyelvtörténeti kutatásoknak lehetőség szerint minél több támpontot kell felhasználniuk egy-egy kérdéskör tárgyalásakor. Dolgozatomban éppen ezért példáját szerettem volna adni annak, hogy a helynévi adatok felhasználásának milyen tényleges előnyei lehetnek az egyes hangtörténeti folyamatok leírásában. Nem meglepő módon a munka egyik tanulsága az lett, hogy bizonyos hangtörténeti folyamatok újragondolását csak a régi helynévi anyag mind teljesebb feldolgozása teszi lehetővé.

2.3. Az adatgyűjtés elvei. – A szókezdő mássalhangzó-torlódásokhoz kapcsolódó hangtörténeti folyamatok korai szakaszának vizsgálata során alapvető elvi és módszertani kérdés, hogy az elemzésekbe milyen adatokat érdemes és szükséges bevonni. Mivel

célkitűzéseimnek megfelelően a hangsúlyt nem a mássalhangzó-kapcsolatok megszűnésére, hanem azok minőségi és gyakorisági összetevőinek vizsgálatára helyeztem, adataim összegyűjtésekor értelemszerűen csak olyan helyneveket és közszavakat vettem figyelembe, amelyeknek mássalhangzó-torlódást tartalmazó formája is adathozható a régiségben. Ennek a határnak a meghúzásával a kizárólag az etimológián alapuló hangtörténeti következtetéseket próbáltam elkerülni.

A sokszor töredékes adatokra és etimológiákra való utaltság mellett további problémát jelent a vizsgálatba vonható lexémák nyelvviségének meghatározása. A köznevek esetében ez többnyire nem jelent gondot, hiszen azok legkorábbi előfordulásai jórészt már magyar nyelvű szövegekben, valamint a nyelvhez tartozást egyértelművé tévő szójegyzékekben maradtak fenn. A helyneveket illetően azonban más a helyzet. Az ómagyar kori szórványemlékekről ugyanis általában nem derül ki egyértelműen, hogy milyen nyelvűek voltak, így könnyen előfordulhat, hogy az elemzések során nem magyar adatokból vonunk le következtetéseket az ómagyar nyelvre vonatkozóan. Kulcsfontosságú volt tehát annak az átgondolása, hogy mi alapján tekinthető egy helynévi szórvány magyar, német, román vagy valamelyik szláv nyelvhez tartozónak. Ennek érdekében a névtani és a nyelvtörténeti szakirodalom eredményei közül megpróbáltam összegyűjteni azokat a szempontokat, amelyek alapján egy okleveles szórványt a magyar nyelvhez lehet kapcsolni. Ebben a névrendszertani összefüggések (névpárok, szinonimák, fonológiai variánsok) mellett a név keletkezésére vonatkozó információk (puszta személynévi névadás, helynévformánsok), valamint az átvett nevek esetében gyakran bekövetkező integrációs folyamatok tanulmányozása nyújtott segítséget (a szöveget érintő hangtani folyamatok, egyéb adaptációs jelenségek, csak a magyarra jellemző hangváltozások).

3. Az értekezés új tudományos eredményei

3.1. A szókezdő mássalhangzó-torlódások típusai a régi magyar nyelvben. – A források felhasználásának elvi és módszertani kérdései után fontosnak tartottam az elemzésekhez felhasznált adatállomány közzétételét is. Erre egyrészt azért volt szükség, hogy az elemzések mindenki számára ellenőrizhetőek legyenek, illetve a későbbi kutatások számára kiindulási pontként szolgálhassanak. Másrészt a magyar nyelvészeti gondolkodásban még mindig él az az elképzelés, miszerint a régi magyar nyelvben nem voltak mássalhangzó-torlódások, mert azok mindig feloldódtak. Az 1400-nál is több helynév és köznévi példákban a torlódás korai adattal is igazolható, véleményem szerint már önmagában rámutat arra, hogy ez az álláspont nem védhető. Az adatok közzétételekor és a statisztikák elkészítésekor ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy a biztosan magyar nyelvű nevek elkülönítsem a bizonytalanoktól. Sok esetben ugyanis a fent említett szempontok segítségével sem lehetett megállapítani azt, hogy egy-egy név milyen nyelven került be az oklevelekbe. Máskor olvasati vagy egyéb filológiai problémák miatt maradt bizonytalan a nevek megítélése.

Az így összeállított adatbázison alapuló fonológiai elemzés során arra törekedtem, hogy a puszta felsoroláson és statisztikán túl részletesen bemutassam az ómagyar nyelvben megjelenő két- vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok hangtani jellemzőit. A regisztrált hangkapcsolatok feltűnésének hátterét abból a szempontból próbáltam meg feltárni, hogy a mássalhangzó-torlódás első, második, illetve harmadik elemeként milyen képzési helyű és módú fonéma állt, valamint hogy ezek a fonémák milyen kombinációkban

jelentek meg a régi magyar nyelvben. Ugyanakkor külön szoltam azokról a hangkapcsolatokról is, amelyek etimológiai előzményeik ellenére sohasem jelentek meg a régi magyar nyelvben.

3.2. A szókezdő mássalhangzó-torlódások adaptációval és analógiával történő feloldása. – Ezek után szükségesnek tűnt a szókezdet megváltozását eredményező folyamat másik oldaláról is szólni. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar nyelvbe kerülő szavak egy részében valóban megszűnt a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat.

Az általánosan elfogadott nézet szerint a mássalhangzó-torlódások feloldásának az oka abban kereshető, hogy a magyar nyelv ősi hangszerkezetétől idegen volt a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat, s ebből adódóan egész története során megfigyelhető az a tendencia, amely megszűnteti, de legalábbis jelentős mértékben csökkenti a nyelvbe torlódásos formában bekerülő lexémák számát. A régi helynévi előfordulások viszont éppen arra utalnak, hogy a magyarban már a legkorábbi időktől kezdve szép számmal adatolhatók több mássalhangzóval kezdődő szavak. Ezek alapján ellentmondásnak tűnik, hogy ha mégis tömegesen megjelenhettek az efféle fonológiai szerkezetet mutató szavak a nyelvben, akkor miért volt szükség a későbbi feloldásokra. A feloldás motivációjának hátterében így mindenképpen érdemesnek látszott elkülöníteni a valóban a torlódó szókezdetek szokatlanságával magyarázható adaptáció és a másodlagosnak tekinthető analógia útján bekövetkező hangalaki változásokat. Azt gondolom, így a szókezdetekhez kapcsolódó nyelvi változás egészének az értelmezése – beleértve a megmaradó torlódásokat is – a korábbi elemzésekhez képest némiképp árnyaltabbá vált.

PhD theses on Onomastics defended in 2011

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – More detailed summaries, summaries in English and complete dissertations can be found on the home page of the Onomastic Section of the Society of Hungarian Linguistics (<http://nevtan.mnyt.hu>). A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: SZENTGYÖRGYI, RUDOLF: The Deed of Foundation of Tihany Abbey as a source of research into Hungarian language history; BÉNYEI, ÁGNES: Derivation of toponyms in Hungarian; BÁRTH, M. JÁNOS: Linguistic Analysis of historical toponyms from Székely Land. A geolinguistic survey based on Attila Szabó T.'s Gazetteer of Transylvanian Historical Place Names; KENYHERCZ, RÓBERT: Word-initial consonant clusters in the Old Hungarian period. The value of place names as sources of historical phonetics.